

1.16. Швед В.О., Мхитарян Н.І. Суспільно-політична модернізація Туреччини: досвід для України

Офіційний візит Президента України В. Зеленського до Турецької Республіки 7–8 серпня 2019 р. та його результати переконливо продемонстрували значущість для України нашого південного сусіда, з яким Україна має кількасотрічну історію непростих і, разом з тим, надзвичайно важливих сторінок спільних відносин. Сьогодні Туреччина перетворилась на впливового світового гравця, що входить у Велику двадцятку, має 16-у за обсягом економіку у світі і 6-у за обсягом у Європі та стала одним з найвпливовіших регіональних лідерів як у Причорномор'ї так і у регіоні Близького Сходу.

Для України є важливим використання економічного та інвестиційного потенціалу Туреччини у реалізації глибоких перетворень, яких потребує Україна, та у забезпеченні її територіальної цілісності, поверненні анексованих і окупованих територій. Також, не менш важливим є осмислення для української сторони того величезного досвіду, який набула Туреччина у своїй суспільно-політичній модернізації за майже 100-літню історію існування сучасної турецької держави.

Суспільно-політична модернізація Туреччини від часу початку її впровадження й донині пройшла через декілька етапів, кожний з яких відповідав тим головним завданням, які стояли перед країною та тим змінам, які відбувались у самому турецькому суспільстві, а також у геополітичному балансі сил на світовому і регіональному рівнях. Початок становлення турецької моделі модернізації пов'язаний із революційними змінами, які привели до влади у жовтні 1923 р. творця Турецької Республіки Мустафу Кемалю Ататюрку. К. Ататюрк так сформулював свої головні завдання: «... наші устремління спрямовані на те, щоб створити у Туреччині сучасну, тобто західну, політичну систему». Програма модернізації «Шість стріл Ататюрка» включала такі принципи перетворень як республіканізм, народність, етатизм, лаїцизм, які відповідали європейському політичному процесу і сприяли зближенню із Заходом. Політична модернізація була заснована на принципах світськості, тюркізму, республіканізму, європеїзації і мала своїм наслідком ліквідацію султанату (1922 р.), створення республіки (1923 р.), скасування халіфату (1924 р.). У 1925 р. під заборону потрапили ордени дервішів і була реалізована нова система освіти, яка спиралась на європейські світські традиції, у 1926

р. турецькі жінки отримали рівні права з чоловіками, у 1928 р. була проведена реформа турецької мови, в результаті якої відбувся перехід з арабської на латинську писемність, створену на основі латинської мови, релігія була офіційно відділена від держави. Незважаючи на те, що ці зміни прийнято вважати секуляризацію, фактично мусульманське духовенство не було відчужено від державної вертикалі, воно було в неї інтегровано, муфтії отримали статус державних службовців, а зміст їхніх проповідей узгоджувався з органами державної влади.

Мустафа Кемаль створив парламентську систему і навіть тоді, коли він сам став президентом Турецької Республіки, парламент (меджліс) формально залишався єдиним центром влади в Туреччині. Таким чином, виникнення турецької незалежної держави було нерозривно пов'язане із впровадженням так званого «кемалістського проекту», який наполегливо і послідовно втілював у життя засновник Турецької Республіки Мустафа Кемаль Ататюрк і який базувався на синтезі республіканізму, націоналізму та секулярної модернізації. Основною причиною масштабної суспільно-політичної модернізації Туреччини була необхідність збереження Туреччини як суверенного політичного актора на міжнародній арені у межах ареалу проживання етнічних турок, а основним джерелом суспільно-політичних перетворень став передовий європейський досвід. Мустафа Кемаль запровадив шлях екстенсивних вестернізаційних перетворень, здатних протягом короткого історичного періоду зменшити рівень дивергенції між Туреччиною і країнами-лідерами світового розвитку. З часом інституційно закріплюється вектор на інтеграцію держави у спільний європейський проект, кульмінаційним виявленням чого стала заявка Туреччини на вступ до ЄС у 1987 р.

Основними змінами в рамках турецької моделі суспільно-політичної модернізації стало виникнення Туреччини як суб'єкта міжнародного права, масштабна вестернізація, перехід мови з арабської в'язі на латиницю, секуляризація і модернізація економіки. Довгостроковими наслідками імплементації реформ Ататюрка стало створення, визнаної у світі, світської європейської держави, яка відіграє важливу роль у таких регіональних форматах як ОБСЄ, Рада Європи, НАТО та інші.

У 1947 р. наступник Ататюрка Ісмет Іненю прийняв рішення про відхід від однопартійної системи, що ознаменувало закінчення авторитарного правління Республіканської Народної партії, і прихід до влади 1950 р. Демократичної партії. Саме за демократів Туреччина остаточно відмовилася від минулого нейтралітету,

увійшла до НАТО, почала переговори про європейську інтеграцію, запустила ліберальні реформи, розпочалась лібералізація релігійного життя мусульман. Водночас, період політичного розвитку Турецької Республіки у період 1960–1990 рр. відзначався крайньою нестабільністю, країна пережила чотири військові перевороти (1960 р., 1970 р., 1980 р., 1997 р.), під час яких армія безпосередньо втручалася у політику, щоб не допустити відходу Туреччини від моделі розвитку, закладеної Ататюрком. Такий розвиток подій засвідчив існування найголовнішої проблеми так званого «пост-Ататюркського кемалізму», який виявився нездатним забезпечити мирний характер розвитку країни в умовах постійного тиску внутрішніх та зовнішніх конфліктних чинників. Турецьке суспільство фактично було поділене на «білих турків» (урбанізована республіканська секулярна еліта – опора й соціальна база Республіканської Народної партії) і «чорних турків» (консервативні мусульмани Анатолії). Починаючи із 1970-х рр., у великі міста країни масово вирушили жителі з анатолійської провінції і вже у 1990-і рр. «чорні турки» перестали бути маргіналами, а їхні консервативні цінності стали широко розповсюджуватись у суспільстві. Вирішальну роль відіграло стрімке піднесення турецького малого і середнього бізнесу, що базується в Анатолії і сповідує відверто ісламські цінності («ісламський кальвінізм»). Партії з проісламською консервативною програмою не тільки виходять з маргінесу, але й серйозно прагнуть потрапити до влади, використовуючи доступні і повністю демократичні засоби.

Такі політичні партії, як Партія вітчизни на чолі з Тургуттом Озалом, який сформував однопартійний уряд та приступив у 1983 р. до реалізації широкомасштабної програми лібералізації економіки, впровадження законів вільного ринку, заохочення експорту, скорочення ролі держсектору, а згодом у 1996 р. Партія благоденства Неджметтіна Ербакана не лише досягли значних успіхів у розбудові економіки і перетворили Туреччину на сучасну індустріальну країну, але й стали демонструвати свою приналежність до мусульманського світу. Саме Тургутт Озал, який у різні роки займав посади радника, заступника прем'єр-міністра, прем'єр-міністра, а у 1983–1993 рр. другого цивільного президента Турецької Республіки, є автором доктрини тюрксько-ісламського синтезу. Він був твердо переконаний, що іслам і демократія сумісні і що мусульманська країна може бути демократичною, освіченою та прогресивною. У 1996 р. ісламістська Партія благоденства виграла парламентські вибори, а її лідер Неджметтін Ербакан стає першим проісламським прем'єр-міністром. Саме в цій партії розпо-

чав свою політичну діяльність нинішній президент Туреччини Реджеп Таїп Ердоган, який у 1994 р. стає головою стамбульського відділення партії. У 1997 р. внаслідок чергового військового перевороту уряд Н. Ербакана розпустили, Партію благоденства заборонили, а Р. Ердогана посадили у в'язницю.

Наприкінці 1990-х та на початку 2000-х рр. в Туреччині урядова криза переросла у гостру соціально-політичну. Вкрай високі темпи інфляції, зростання безробіття, призупинення приватизації, скорочення обсягів іноземних інвестицій, неспроможність урядової коаліції прийти до згоди по цілій низці першочергових питань, курдська проблема, іракська криза, погіршення відносин з ЄС призвели до зростання проісламських сил. Цілком закономірним став успіх новоствореної Партії справедливості і розвитку (ПСР) Реджепа Таїпа Ердогана на парламентських виборах 2002 р. ПСР запропонувала суспільству програму, яка поєднувала в собі елементи поміркованої ісламської риторики, прагматичної кейнсіанської економіки, жорсткої фінансової політики, проголошення вступу до ЄС незмінним пріоритетом та заяви про збереження традицій, проголошених Кемалем Ататюрком. Партія позиціонувала себе як консервативно-демократичну.

Нова версія «турецької моделі» суспільно-політичної модернізації, яка затвердилась на початку 2000-х рр., являла собою синтез двох попередніх, за винятком тюркізму взірця 1990-х рр. Вона уособлювала світську демократичну систему, повагу до ісламських цінностей, соціально-орієнтовану державну політику і ринкову економіку. Однак ця модель виявилась вкрай персоніфікованою і орієнтованою на популярність ПСР, яка мала тенденцію до зростання, і особисто Р. Ердогана.

Необхідно зазначити, що довготривалі лідерські позиції правлячої ПСР на чолі із Р. Ердоганом перетворили Туреччину на сучасну високотехнологічну й розвинену державу, яка впевнено займає провідні позиції у Чорноморсько-Каспійсько-Близькосхідному ареалі. У 2013 р. Р. Ердоган, який обіймав у той час посаду прем'єр-міністра, презентував амбітний стратегічний план розвитку – «Туреччина – цілі 2023», приурочений до 100-річного ювілею Турецької Республіки. Згідно цього плану, Туреччина має увійти у десятку найбільш розвинених країн світу.

Однак з часом у країні посилювався авторитарний режим, готувались і впроваджувались поправки до конституції країни (референдуми 2007 р., 2010 р., 2017 р.), спрямовані на відсторонення від влади і запобігання у подальшому приходу до влади військових (що збігалося з вимогами ЄС і, в той же час, дозволяло керівництву

країни позбутися стримуючої сили військових у деяких аспектах розбудови країни, наприклад, посиленні ісламізації), суттєве зниження можливостей судової системи (яка спирається на принципи лаїцизму) закрити релігійні політичні партії і перетворення Туреччини з парламентської на президентську республіку. Після спроби державного перевороту 15 липня 2016 р. зазначені тенденції щодо перетворення Туреччини у суперпрезидентську республіку отримали значне прискорення. За результатами референдуму 2017 р. Туреччина перетворилась на президентську республіку з майже необмеженими повноваженнями глави держави. Скасована посада прем'єр-міністра, значно розширені повноваження глави держави, якого наділено всією повнотою виконавчої влади, президент отримав право призначати віце-президента, міністрів, частину членів колегії судів і прокурорів. Потрібно зазначити, що така концентрація влади в руках президента і його команди викликана, передусім, тими надзвичайно серйозними внутрішніми і зовнішніми викликами, що постали сьогодні перед Туреччиною. В першу чергу, це значне загострення курдської проблеми, відновлення збройного протистояння з бойовиками Курдської робітничої партії, яку в Туреччині розцінюють як терористичну організацію, поява ІДІЛ, важкі для Туреччини наслідки із майже 4-ма мільйонами сирійських біженців на її території, втягнення Анкари до безпосередньої участі у збройному форматі в сирійській конфлікт тощо – все це вимагало повернення стабільності та посилення державного механізму. Вихід вбачався у тому, щоб замінити неефективну парламентську систему в умовах геополітичних та регіональних викликів на систему сильної президентської влади.

Сьогодні точиться достатньо жвава дискусія стосовно намірів Р. Ердогана та його уряду – чи є вони ісламістами, чи мрійниками стосовно неоосманізму із величезною ностальгією за минулим та із планами повернення контролю за колишніми територіями? Чи перебільшується це питання його опонентами як у самій країні, так і за її межами, особливо в ЄС, який запекло чинить опір намірам Туреччини щодо її членства в цій організації. Нинішній уряд ПСР висловлює велику повагу до національної історії до часів створення Ататюрком сучасної Турецької Республіки. На одній із церемоній у 2016 р. Р. Ердоган заявив, що він відмовляється розглядати «історію турецького народу лише з 1919 р., у той час, коли у нього є тисячолітня цивілізаційна історія ... Хто пропускає наші останні 200 років, навіть 600 років разом із перемогами та поразками і стрибав прямо із старої турецької історії до Республіки – той ворог нашого народу і держави».

На думку переважної частини фахівців, сучасна Туреччина переживає еволюцію від кемалістських цінностей секуляризму та «зовнішньополітичної стриманості» до орієнтирів «неоосманського» відродження. Найбільшими політичними проявами такої політики стала відкрита героїзація султанів «Великої Порти» у низці кінофільмів та серіалів, а також військова присутність Туреччини у Сирії та Іраку, яка розглядається як складова «османського геополітичного простору». Втім, на нашу думку, значна частина європейських та російських фахівців перебільшують вплив неоосманізму, а тим більше масштабів відродження політичного ісламу та поширення його впливу на турецьке суспільство. Туреччина сьогодні залишається на фундаменті та принципах Мустафи Кемалю Ататюрка як світська держава, всі її інститути, конституція, закони залишаються секулярними.

У той же час, протягом періоду після спроби державного перевороту 15 липня 2016 р. посилилась тенденція до політичної делібералізації та посилення авторитарності режиму Р. Ердогана. Після президентських виборів 2018 р. Реджеп Ердоган ще більш зміцнив свої позиції, отримавши повноваження президента, прем'єр-міністра, верховного головнокомандувача. Влада у Турецькій Республіці стала занадто персоніфікованою і багатьма дослідниками визначається як «султанізм».

Разом з тим, протягом останнього року створена Р. Т. Ердоганом система фактично одноосібної влади зазнала відчутних ударів під час місцевих виборів протягом березня-червня 2019 р. Правляча Партія справедливості і розвитку програла вибори у найважливіших містах країни – Стамбулі, Анкарі, Ізмірі, Анталії, Адані, причому у самій столиці – повторно. Опозиція відтак контролює міста, які виробляють 70% турецького ВВП, а 9 із 10 найкрупніших міських конгломератів управлятимуться опозицією.

Головними чинниками такого розвитку подій стали, по-перше, значне погіршення соціально-економічної ситуації в країні, коли турецька ліра втратила більше 30% своєї вартості, а ціни на основні товари зросли в середньому в 2-4 рази. По-друге, жителі ключових турецьких міст тим самим висловили своє невдоволення як існуючими авторитарними тенденціями в Туреччині, так і неприхованим популізмом правлячої верхівки країни, нагнітанням страхів, поступками ворогам. Показовим є й те, що протягом останнього часу такі відомі турецькі політики як Абдулла Гюль, Ахмет Давутоглу, Алі Бабаджан перейшли у відкриту опозицію до Р. Ердогана і заявили про створення нового політичного проекту.

Визнані успіхи Партії Справедливості і Розвитку на чолі з Реджепом Таїпом Ердоганом обумовлені, значною мірою, майстерною, практично філігранною, тактикою нинішнього турецького президента у складних, надзвичайно суперечливих тенденціях турбулентної ситуації у Східному Середземномор'ї та Причорномор'ї, де Туреччина позиціонує себе лідером. Туреччині доведеться знаходити адекватні, продумані та вивірені відповіді на ті ризики і загрози, які накопичуються у зазначених регіонах. Як зазначає відомий український фахівець з історії Туреччини Є. Габер, «секрет успіху, на думку правлячої ПСР, відомої своїм прагматизмом, криється у максимальній диверсифікації партнерів, майстерному балансуванні між ними і, безперечно, орієнтації на власний національний інтерес та швидке досягнення практичних результатів. Знання цієї простої, але дуже важливої формули значно спрощує розуміння будь-яких зовнішньополітичних розрахунків Анкари». Таку ж саму гнучкість, й разом з тим, послідовність, рішучість та наполегливість демонструє Р. Ердоган і під час останньої військової операції у Сирії «Джерело миру», яка покликана стабілізувати ситуацію на південному напрямку за рахунок створення надійного поясу безпеки вздовж турецько-сирійського кордону.

Таким чином, перед нинішнім президентом Туреччини, який протягом останніх 17 років міцно тримав кермо управління країною, демонструючи сильну волю, твердий характер та визнану всіма харизму, постали надзвичайно складні виклики. Йому потрібно у короткий час надати турецькому суспільству програму невідкладних заходів щодо оздоровлення економіки країни, значно оновити та посилити керівництво Партії справедливості і розвитку, надати їй нового дихання й розробити шляхи таких корінних перетворень у системі влади, які б оптимальним чином відповідали потребам сучасного етапу розвитку країни.

Висновки та рекомендації.

У контексті сучасних глибоких трансформацій глобального балансу сил на світовій арені, посилення процесів нестабільності у зоні Східного Середземномор'я та Чорноморсько-Каспійського регіону українсько-турецьке стратегічне партнерство відіграє вкрай необхідну стабілізуючу роль у просторі всього зазначеного ареалу. Українській дипломатії доцільно, на наш погляд, зосередитися на опрацюванні нових механізмів ефективної співпраці України і Туреччини, з урахуванням їхнього потенціалу, можливостей та історичного досвіду. Водночас, Туреччина залишається ключовим союзником України у Чорноморському регіоні, який послідовно підтримує територіальну

цілісність нашої країни та українську приналежність Криму. Така позиція Туреччини дозволяє новому керівництву Української держави у тісній координації з Меджлісом та лідерами кримськотатарського народу проробити більш ефективний формат співпраці у трикутнику Україна – кримські татари – Туреччина.

З урахуванням наближення 100-річчя створення Турецької Республіки є доцільним реалізувати науковий проект «Історичний досвід співробітництва України і Турецької Республіки у контексті нинішніх викликів і загроз у Чорноморському регіоні». Розробку зазначеного проекту необхідно доручити Державній установі «Інститут всесвітньої історії НАН України».

Для України є дуже важливим досвід Турецької Республіки у проведенні суспільно-політичної модернізації, вмінні відстоювати та просувати національні інтереси держави на світовій арені у нинішніх складних умовах зовнішньополітичної та безпекової турбулентності. Передусім, цей досвід переконливо засвідчує, яку колосальну роль в історії того чи того народу на його переломних етапах історії відіграє особистість лідера, вождя, з ім'ям якого нерозривно пов'язана історія успіху та перемог.

Історичний досвід суспільно-політичної модернізації Туреччини ще раз доводить необхідність ретельної проробки довгострокової програми всебічних перетворень країни на кшталт турецької програми «Türkiye hazır-Hedef 2023» («Туреччина – цілі 2023»). Сучасна Україна й донині не має подібної програми всебічної модернізації.

Українському керівництву та МЗС України доцільно ретельно ознайомитися та проаналізувати досвід нинішнього президента Туреччини щодо його майстерності балансування між різними зовнішньополітичними партнерами, який поєднується із прагматизмом, рішучістю та послідовністю у вирішенні ключових безпекових та зовнішньополітичних завдань.

У контексті розробки зовнішньополітичної стратегії України, яка б відповіла нагальним викликам сучасності, доцільно опрацювати комплекс заходів, спрямованих на належне врахування потужного геостратегічного та геополітичного потенціалу України як мосту між Європою та Близьким і Середнім Сходом, Західною та Південно-Західною Азією. Існує нагальна потреба у новому осмисленні Чорноморської концепції відомого українського громадського діяча і науковця Ю. Липи і на цій основі, з урахуванням особливостей і завдань сучасної епохи, опрацювати новий формат відносин з Туреччиною, який передбачає остаточне переведення українсько-турецьких відносин на рівень стратегічного партнерства.